

НАДСЯННЯ: ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТА МЕЖІ ЕТНОГРАФІЧНОГО РАЙОНУ УКРАЇНИ

Михайло Глушко

УДК 39(477.83/.86)

У статті йдеться про Надсяння — етнографічний район України, який багато українських етнологів або безпідставно ігнорує, або інтерпретує на власний розсуд. Залучивши етнографічні матеріали і результати наукових досліджень діалектологів, локалізуємо терени цієї етнографічної одиниці наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. та визначимо її сучасні межі.

Ключові слова: етнологія, Надсяння, етнографічний район, локалізація, межі.

В статье речь идет о Надсянье — этнографическом районе Украины, наличие которого многие украинские этнологи или безосновательно игнорируют, или интерпретируют его, исходя из собственных соображений. Привлекши этнографические материалы и результаты научных исследований диалектологов, локализуем территорию этой этнографической единицы в конце ХІХ — начале ХХ в. и определим ее современные границы.

Ключевые слова: этнология, Надсянье, этнографический район, локализация, границы.

This article deals with Nadsiania, a Ukrainian ethnographic region being, by many Ukrainian ethnologists, either groundlessly disregarded or treated at their discretion. With attracting ethnographic materials and outcomes of dialectological studies, the author localizes the bounds of territories of above-mentioned ethnographic unit in the late ХІХth to early ХХth centuries and determines its modern scope.

Keywords: ethnology, Nadsiania, ethnographic region, localization, scope.

Надсяння — етнографічний район України, населення якого разом з українцями Лемківщини, Холмщини та Підляшшя зазнало найбільших людських, матеріальних і морально-психологічних втрат у середині ХХ ст. Зокрема, у повоєнний період більша його частина опинилась у складі Республіки Польща, а тих українців, які раніше проживали в долині Сяну та його правобережних приток, примусово виселили до УРСР або на північний захід сучасної Польщі.

Принципи повоєнного устрою Європи вирішувалися на міжнародних конференціях періоду Другої світової війни, особливо на Потсдамській конференції (17 липня — 2 серпня 1945 р.), яка відбулася за участю керівників трьох держав — учасниць антигітлерівської коаліції — СРСР, США і Великобританії. Остаточний східний кордон Польщі на українському відтинку був узгоджений між Польщею та СРСР 16 серпня 1945 року по лінії «від пункту, розміщеного приблизно 0,6 км на південний захід від джерела річки Сян і далі за течією річки Сян, посередині її течії до пункту

на південь від місцевості Солин, далі — на схід від Перемишля, на захід — від Рави-Руської до річки Солокія, звідти вздовж річки Солокія і річки Західний Буг на Немирів — Ялівку» [31, с. 279]. Інакше кажучи, державний кордон «нової» Польщі прокладався не по етнічній межі між українцями і поляками, а по «живому тілу» українського народу.

Процес переселення українців з Польщі в Україну історики умовно поділяють на три основні етапи. Перший із них, який можна назвати добровільним, припав на вересень 1944 року — вересень 1945 року [3, с. 55]. Тоді переселялися переважно бідні українці, які виявили бажання виїхати в колгоспи Дніпропетровської, Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей.

У вересні 1945 року, коли виїзд до СРСР майже припинився, політичні партії Польщі звернулися до місцевих українців із закликом покинути Польщу добровільно. Тоді ж розпочався другий етап їх виселення — насильницький, який тривав до липня 1946 року. У примусовому виселенні україн-

ців із теренів Ліського, Любачівського, Перемишльського і Сяноцького повітів брали участь три дивізії піхоти Війська Польського [34, с. 15]. Загалом, за офіційною статистикою, на кінець 1946 року до УРСР виїхало близько 483 000 осіб [47, с. 102], решта (близько 220 000 українців) залишилася проживати на своїх етнічних землях, тобто в Польщі.

Третій етап переселення — це злочинна акція «Вісла», яка тривала з 28 квітня до 28 липня 1947 року. За даними Генерального штабу Війська Польського, за період цієї операції на північний захід сучасної Польщі виселили 140 575 українців і членів змішаних українсько-польських родин з 22 повітів трьох воєводств [47, с. 383]. Отже, упродовж неповних трьох повоєнних років майже всі українці, зокрема і з теренів значної частини Надсяння, покинули свою малу батьківщину.

Прикрим є також те, що тривалий час саме Надсяння було обділене увагою українських народознавців, які переважно не визнавали цього історичного краю окремою етнографічною одиницею України. Так, Яків Головацький, діяльний член «Руської трійці», котрий один із перших студював специфіку народної культури українців Галичини, Буковини та Закарпаття, жодним словом не згадав про Надсяння у своєму засадничому дослідженні «Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины», на відміну від Полісся, Волині, Поділля, Покуття, Гуцульщини, Опілля, Бойківщини та Лемківщини [10].

Не згадується про цей етнографічний район України також у спеціальній доповіді Григорія Стельмаха «Етнографічне районування України кінця XIX — початку XX ст.», з якою вчений виступив перед учасниками (етнологами, фольклористами, мовознавцями, мистецтвознавцями та іншими фахівцями гуманітарного профілю) наукової наради, що відбулася 20—23 лютого 1956 року в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині — Інститут мистецтвознавства, фольк-

лористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) [50].

Змовчали про надсянців як окрему етнографічну групу, на відміну від бойків, гуцулів чи лемків, Дмитро Косарик, Кость Гуслистый та Володимир Горленко в колективній монографії «Українці», макет якої було опубліковано 1959 року [24]. Сказане стосується параграфу К. Гуслистого, підготовленого в співавторстві з мовознавцем О. Могилою, про етнографічні групи українського народу в одному з томів колективної праці «Народы европейской части СССР» [13, с. 591—592].

Надсяння не виділено як окрему етнографічну одиницю (район) в енциклопедичній статті В. Горленка в «Географічній енциклопедії України» [11]. Не визнавав його як «історико-етнографічний регіон» чи інший етнографічний підрозділ України і народознавець Анатолій Пономарьов [38; 39]. Надсяння не виокремлює також знаний київський етнолог Всеволод Наулко [35], як і інші сучасні українські дослідники, котрі цікавляться етнографічним районуванням України, — Борис Савчук [45], Микола Хоменко [53], Михайло Селівачов [46], Олена Барабанова та Олександр Зубарев [1].

На відміну від народознавців (етнологів, фольклористів і мистецтвознавців), цей край спершу привернув увагу мовознавців. Скажімо, у 1900 році в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» було опубліковано масштабну працю Івана Верхратського «Про говор долівський» [4]. Відтак надсянські говірки студювали Іван Зілінський, Марія Пшеп'юрська-Овчаренко, Всеволод Ганцов та інші українські діалектологи [54].

Назву «долівський говор» І. Верхратський запозичив у лемків, які «долами» найменували своїх північних сусідів — мешканців околиць Перемишля і Ярбослава [54, с. 171]. Назви «доли» і «долівський говор» використовував у своїх перших працях також І. Зілінський [54, с. 172].

Термін «надсянські говори» в науковий обіг уперше ввів В. Ганцов у 1923 році. Через де-

сять років його почав вживати І. Зілинський, а потім й інші дослідники [54, с. 173–180]. Нині це визнаний усіма українськими лінгвістами окремий діалект галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя [12, с. 357–359; 33, с. 87–88].

З-поміж етнологів надсянців уперше виділив відомий польський учений Адам Фішер, зокрема, в узагальнюючій праці «*Rusini*». Узявши за основу розмовну мову, дослідник виокремив серед українського народу п'ять так званих етнічних груп: «карпатських русинів», «справжніх русинів» (*właściwych rusinów*), «поліщуків», «підляшан» та власне «українців» [57, с. 7], кожна з яких ще об'єднувала по кілька локальних груп. Автохтонів Надсяння автор поділив на дві групи — «долинян» (*dolinianie* — проживали «на низині Сяну в Перемишльському і Ярославському повітах») і «батьків» (*batjuki*¹ — заселяли Жовківський, Равський і Яворівський повіти) [57, с. 9]. Однак на схематичній карті «Руські етнічні групи» позначені лише «батьки» [57, с. 16–17 (Tabl. I)].

Відтак до початку 90-х років ХХ ст. включно назв «доли» («долиняни») і «батьки» («надсянці» й поготів) ніхто не згадував в українській народознавчій літературі [6; 7; 8]. До прикладу, студіюючи народне декоративне мистецтво Яворівщини, мистецтвознавець Раїса Чугай навіть не обмовилася про те, що майже вся територія цього адміністративного району Львівської області належить до етнографічного Надсяння. Щобільше, дослідниця оголосила Яворівщину осердям окремого однойменного «етнографічного району», до якого належала, на її думку, також частина території Жовківського, Пустомитівського, Городоцького і Мостиського районів [55, с. 7]².

Після проголошення незалежності України гостро постала проблема районування українських етнічних земель, особливо під час підготовки перших навчальних посібників з української етнології (етнографії, народознавства). Однак за відсутності «Етнографічного атласу України» етнологи могли запропонувати лише

загальні «контури» багатьох етнографічних одиниць, зокрема й Надсяння.

Етнографічне районування України розглянув відомий український етнолог і фольклорист Роман Кирчів 1994 року в колективних навчальних посібниках «Українське народознавство» (за редакцією групи вчених Інституту народознавства НАН України) та «Етнографія України» (за редакцією професора Львівського національного університету імені Івана Франка Степана Макаручука). У навчальному посібнику з українського народознавства читаємо: «У південно-західній частині етнографічне Опілля переходить у наддністрянське Прикарпаття, а на заході — у перемисько-яворівське Надсяння [тут і далі курсив автора. — М. Г.], які за характером народної культури є *своєрідними етнографічними підрайонами*» [20, с. 66; 21, с. 66]. Про це саме майже дослівно йдеться в навчальному посібнику з етнографії України: «У південно-західній частині Опілля з етнографічного погляду переходить у наддністрянське жидачівсько-самбірське Прикарпаття (Підгір'я), а на заході — у перемисько-яворівське Надсяння, які за характером традиційно-побутової культури є *своєрідними етнографічними підрайонами Прикарпаття*» [22, с. 134]³. Отже, дослідник вважає Надсяння етнографічним підрайоном Прикарпаття з огляду на локальну специфіку народної культури.

Згодом, «за даними традиційної культури, зокрема збірки фольклорних текстів і етнографічних даних О. Кольберга «*Przemyskie...*» [...], а також терену розміщення надсянських говорів», Р. Кирчів виокремив «перемишльсько-яворівське Надсяння» як і окремий фольклорний район України [19, с. 27]. Однак його локалізація, як і «етнографічного підрайону» Надсяння, є дуже умовною, без зазначення конкретних меж.

Наслідуючи Р. Кирчіва, етнографічним підрайоном Прикарпаття вважав Надсяння також С. Макаручук [32, с. 38–39 (карта), 263–264]. На підставі скупих наукових свід-

чень дослідник проводив східну межу цієї етнографічної одиниці України долиною ріки Верещиці, південну — низиною верхнього Дністра [32, с. 264], що, як пересвідчилося далі, лише частково відповідає дійсності. Перемишльсько-яворівське Надсяння окремим «етнографічним підрайоном Прикарпаття» вважає і сучасний львівський етнолог Роман Сілецький [48, с. 94].

Учень і послідовник Р. Кирчіва Євген Лунько, вивчаючи обрядово-звичаєвий фольклор Яворівщини, спершу називає цей край «етнографічним підрайоном Українського Прикарпаття», проте територіально насправді протиставляє Надсянню, коли зазначає, що «на сході вона [підрайон. — М. Г.] межує з Опіллям, а на заході переходить в Надсяння» [30, с. 1]. Відтак дослідник безпідставно оголошує Яворівщину окремим «історико-етнографічним районом», який «співвідносний з колишнім (з часів Австро-Угорщини і панської Польщі) Яворівським повітом» [28, с. 9]. Водночас у деяких інших дослідженнях фольклорист уже вважає адміністративно-територіальну Яворівщину частиною Надсяння [29], тим самим виявляючи наукову непослідовність.

Львівський мистецтвознавець Михайло Станкевич у монографії «Українське художнє дерево XVI—XX ст.» виділяє історико-етнографічний субрегіон Посяння [49, с. 458—459 (карта)], однак на схематичній карті його терени зображені поза межами сучасної України. Інакше кажучи, східна межа цієї етнографічної одиниці в інтерпретації дослідника збігається з польсько-українським адміністративним кордоном, а східні (українські) терени Надсяння розділені між Опіллям, так званім Підгір'ям [9] та надуманим автором Розточчям — окремими історико-етнографічними субрегіонами України [49, с. 458—459 (карта)].

Етнографічний район Надсяння субрегіону Прикарпаття Південно-західного регіону України окреслено також на схематичній карті мистецтвознавця Олени Федорчук, опублікованій на форзаці книжки «Українські народні прикраси з бісеру» [52, форзац]. Щоправда,

карта львівської дослідниці є копією схематичної карти, яку свого часу розробив С. Макаручук⁴, тому для неї властиві ті самі недоліки, що й для схематичної карти, уміщеної у виданні С. Макаручука «Історико-етнографічні райони України». Водночас виявляємо одну суттєву понятійну різницю: у посібникові С. Макаручука Надсяння названо «етнографічним підрайоном (субрайоном)» етнографічного району Прикарпаття [32, с. 38—39 (карта)], у монографії О. Федорчук — «етнографічним районом» субрегіону Прикарпаття.

Надсяння зображено на схематичній карті «Історико-етнографічне районування України» відомої київської дослідниці Людмили Пономар у фундаментальному дослідженні «Народний одяг Правобережного Полісся середини XIX — середини XX століть. Історико-етнографічний атлас. Словник» [37, с. [154]]. Як зазначено в супровідній легенді, районування України представлено за картою говорів української мови в «Атласі української мови» та за картами «Історико-етнографічного атласу одягу України». Тому зображені на карті межі Надсяння переважно збігаються з межами поширення надсянського говору на території сучасної України.

Зважаючи на наявність чітко виражених локальних особливостей народної будівельної культури, перемишльсько-яворівське Надсяння як «етнографічно-архітектурний район» виокремив відомий львівський етнолог Роман Радович [43, с. 13—14].

Окремою етнографічною одиницею України визнають Надсяння молоді дослідники сучасної львівської етнологічної школи — Інна Пахолок [36, с. 2], Роман Тарнавський [51, с. 2], Андрій Зюбровський [16, с. 2], Володимир Конопка [23, с. 2], Дзвенислава Ганус [5, с. 2], називаючи його по-різному: «етнографічний район» (І. Пахолок, А. Зюбровський), «історико-етнографічний район» (В. Конопка, Р. Тарнавський), «етнографічний субрайон» (Д. Ганус).

Отже, значна кількість українських народознавців і досі не визнає Надсяння окремою

етнографічною одиницею України. Серед науковців, які дотримуються протилежної думки, немає одностайності щодо місця Надсяння в загальній етнографічній ієрархії України. Наведений вище фактографічний матеріал засвідчує різні назви досліджуваного краю, а саме: «етнографічний район» (А. Зюбровський, І. Пахолок, О. Федорук), «історико-етнографічний район» (В. Конопка, Р. Тарнавський), «архітектурно-етнографічний район» (Р. Радович), «етнографічний підрайон» (Р. Кирчів, С. Макарчук, Є. Лунь, Р. Сілецький), «етнографічний субрайон» (Д. Ганус, С. Макарчук), «історико-етнографічний субрегіон» (М. Станкевич). Є. Лунь відокремлює від Надсяння всю Яворівщину, яку вважає самостійним «історико-етнографічним районом».

Зауважмо й інше: іменуючи Надсяння «підрайоном» чи «субрайоном» більшої етнографічної одиниці (так званого Прикарпаття), дослідники безпідставно понижують його етнографічний статус порівняно з усіма сусідами — Лемківщиною, Бойківщиною, Опіллям і Волинню. Адже в загальній схемі етнографічного районування України Прикарпаття як окремий етнографічний підрозділ деякі українські (київські) народознавці почали виділяти зовсім недавно — чверть століття тому. Скажімо, В. Горленко вважав його «підрайоном» Карпатського району [11, с. 394], В. Наулко — «історико-етнографічною зоною» [35, с. 22] чи «історико-етнографічним районом» України [35, с. 23], А. Пономарьов — складником Карпатського регіону (за В. Горленком, «підрайоном») [38, с. 60]. Відтак київських етнологів почали наслідувати львівські — спершу Р. Кирчів, а тоді й С. Макарчук. Однак, як засвідчує наш докладний аналіз відповідних поглядів [6, с. 195–196; 7, с. 72–80], це є штучна (надумана) етнографічна одиниця, позаяк її виокремлення ґрунтується на природно-географічних критеріях, а не на етнографічних.

Невідповідність статусу Надсяння в загальній етнографічній ієрархії України очевидна для нас також тому, що за наявності окре-

мого надсянського діалекту досліджуваний край оголошується лише етнографічним підрайоном географічного Прикарпаття, тоді як в інших аналогічних випадках етнографічні одиниці — самостійні райони: бойківський говір — етнографічний район Бойківщина, волинський говір — історико-етнографічний район Волинь тощо. Проявляється ця невідповідність і тоді, коли дослідники вважають однаковими за етнографічним статусом Надсяння з архаїчним надсянським говором і надумане Підгір'я без окремого діалекту української мови. Так само, на нашу думку, позбавлене всякого підґрунтя твердження деяких науковців про Яворівщину як окремий «етнографічний підрайон», «етнографічний район» чи «історико-етнографічний район», позаяк на її території поширений саме надсянський говір.

Окрім цього, зазначимо, що за всіма зовнішніми ознаками Надсяння є типовим етнографічним районом України. Щодо географії, то він охоплює східну частину Надсянської низовини, яка своєю чергою займає територію між «берегом Малописької височини на північному заході», Розточчям і Опіллям на сході і берегом Карпат на півдні; на південному сході переходить в Наддністрянську котловину» [26, с. 1676].

Цілісність етнокультурного й етномовного континууму Надсяння, як зазначалося раніше, уже втрачено. Нині може йтися лише про ту його частину, яка залишилась у складі України. За наявними та доступними етнографічними матеріалами, наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. північна межа досліджуваного етнографічного району проходила гірським пасмом Розточчя. Дослідники українських говірок проводять цю лінію по ріці Танві — правій притоці Сяну [27, с. 151, 157].

Крайніми північними поселеннями сучасної Яворівщини є Сопіт, Принада, Середкевичі і Висіч. Усі вони розміщені на вододілі Західного Бугу і Сяну, тобто на північних схилах Розточчя, звідки беруть початок водні артерії, які прямують до Західного Бугу. Натомість сусідні села Смолин і Вороблячин розташо-

вані на південних схилах Розточчя, звідки водні артерії течуть до Сяну. Зібрані тут етнографічні матеріали засвідчують, що традиційно-побутова культура місцевого населення за походженням, характером і специфічними ознаками є суто надсянською, хоча в ній вже помітні окремі елементи та явища північних сусідів — волинян. Власне, Розточчя вважає північною межею Надсяння Р. Радович на основі типових архітектурно-етнографічних особливостей місцевого житла [42, с. 105]⁵.

Розточчя є північною межею Надсяння також з історичного погляду. Зокрема, у княжий період поблизу вже згаданого с. Вороблячин був стратегічно важливий перехід через гірське пасмо, який називався Воротами. «Це було місце оборонне, бо не можна було обійти нікуди — тому звалися Ворота через тісноту своєю» [25, с. 31]. Охороняла цей перехід військова залага, яка перебувала в укріпленому замку Подтелича (нині — с. Потелич Жовківського р-ну Львівської обл.).

Східна межа Надсяння проходила рікою Верещицею, яка бере початок у Розточчі біля с. Верещиця Яворівського району і впадає у Дністер на захід від с. Повергова Миколаївського району Львівської області. Заплава ріки широка з озероподібними розширеннями, у багатьох місцях заболочена [56, s. 73, 76, 79, 88, 106 та ін.], що, звісно, перешкоджало регулярним контактам між населенням правобережжя і лівобережжя, особливо в давні історичні періоди (середньовіччя, добу раннього модерну). У княжу добу східний кордон Перемишльської землі (князівства) сягав Верещиці [25, с. 30]. Прикметно, що поблизу неї беруть початок дві важливі водні артерії Сянсько-Дністровської вододільної низовини — Вишня і Шкло, які теж ускладнювали комунікаційний зв'язок між населенням Надсяння й Опілля.

Вододіл між ріками Верещицею та Щиркою (лівою притокою Дністра, яка протікає Пустомитівським і Миколаївським районами

Львівської області) є фактично межею існування наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. двох різних типів традиційного житлово-господарського комплексу з притаманною для кожного з них локальною специфікою [42, с. 106].

Південна межа Надсяння (за даними дослідників надсянського діалекту) сягала ріки Стрв'яз (Стривігор) [12, с. 357; 27, с. 151], що впадає в Дністер в околицях с. Долобів Самбірського району Львівської області. Для неї характерна одна особливість: у період весняних повеней після сніжних зим або великих дощів улітку ріка разом зі своїми притоками виходить із берегів і затоплює значну площу суші, передусім на теренах Самбірщини. Особливість полягає також у тому, що за 15–20 км на південь від її гирла в Дністер впадає Верещиця, а між ними в районі м. Рудки бере початок Вишня⁶ — права притока Сяну. Інакше кажучи, названі ріки утворюють на лівобережжі Дністра важкопрохідний заболочений простір між двома етнографічними районами — Надсянням та Опіллям.

Західну межу етнографічного Надсяння, зважаючи на історичні події середини ХХ ст., відтворити достовірно вже неможливо; вона завжди буде лише умовною. Безсумнівно для нас є тільки одне: до Другої світової війни основна лінія українсько-польського етнічного розмежування проходила рікою Сяном від м. Сянок до м. Ярбослав [14, с. 15; 27, с. 158]. До речі, у середині ХVІ ст. крайніми західними поселеннями із православними храмами були Дошно, Ясенів, Блажова, Дубно та інші села [17, с. 66]. Нині, очевидно, західна межа Надсяння сягає лише адміністративного кордону України з Республікою Польща.

Отже, за сучасним адміністративним поділом територія Надсяння охоплює Мостиський, Яворівський (за винятком його крайньої східної смуги), західну частину Городоцького, північну смугу Самбірського і Старосамбірського районів Львівської області.

¹ І. Верхратський диференціював долівський говір і батюцький [40, с. 92; 54, с. 172].

² Цієї самої думки дослідниця дотримувалася і згодом [15, с. 218 (примітка)].

³ У навчальному посібнику «Етнографія України» 2004 року видання автор майже дослівно повторив це саме: «У південно-західній частині Опілля з етнографічного погляду переходить у наддністрянське жидачівсько-самбірське Підгір'я, а на заході – у *перемисько-яворівське Надсяння*, які за характером традиційно-побутової культури є своєрідними *етнографічними підрайонами Прикарпаття*» [18, с. 138].

⁴ Причетність етнологів до складання цієї карти підтверджує легенда на форзаці книжки [52, форзац].

⁵ До речі, автор цієї праці безпідставно зарахував до Опілля всі землі української частини Надсяння. Усвідомивши свою помилку, згодом дослідник виправив її [41; 43, с. 13–14].

⁶ Ріка Вишня утворюється злиттям кількох польових потічків, один з яких бере початок лише за 3 км від Дністра, що тече до Чорного моря, тоді як води Вишні течуть до Балтійського моря [2].

1. *Барабанова О. А.* Короткий курс українознавчих дисциплін : навч.-метод. посіб. / О. А. Барабанова, О. В. Зубарев. – Слов'янськ, 2012. – 302 с.

2. Вишня (річка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%88%D0%BD%D1%8F_\(%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D1%88%D0%BD%D1%8F_(%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BA%D0%B0)).

3. *Васильєва Л. Д.* Українська діаспора у Польщі / Л. Д. Васильєва // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 54–62.

4. *Верхратський І.* Про говор Долівський / Іван Верхратський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. – Т. XXXV–XXXVI. – Кн. III–IV. – С. 1–128.

5. *Ганус Д. М.* Дитина в системі народних вірувань та обрядів населення українсько-польського пограниччя : автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Дзвенислава Михайлівна Ганус. – Київ, 2015. – 24 с.

6. *Глушко М.* Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. – Львів, 2009. – Вип. 44. – С. 179–214. – (Серія історична).

7. *Глушко М.* Етнографічне районування української Галичини. (За матеріалами наукових досліджень ХІХ – початку ХХІ ст.) / Михайло Глушко // Галичина. Етнічна історія. Тематичний зб. ст. – Львів, 2008. – С. 46–80.

8. *Глушко М.* Історико-етнографічне районування Галичини: сучасний стан / Михайло Глушко // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 1. – С. 8–17.

9. *Глушко М.* Підгір'я – окрема етнографічна одиниця України? / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 299–318. – (Серія історична).

10. *Головацький Я. Ф.* Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины / Я. Ф. Головацкий // Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. – Москва, 1878. – Ч. 1: Думы и думки. – С. 683–721.

11. *Горленко В. Ф.* Етнографічне районування / В. Ф. Горленко // Географічна енциклопедія України. – Київ, 1989. – Т. 1 : А–Ж. – С. 393–394.

12. *Гриценко П. Ю.* Надсянський говір / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія. – Київ, 2000. – С. 357–359.

13. *Гуслистый К. Г.* Этнографические группы украинского народа и диалекты украинского языка / К. Г. Гуслистый, А. П. Могила // Народы европейской части СССР. – Москва, 1964. – Т. 1. – С. 591–595.

14. *Заставний Ф. Д.* Географія України / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1994. – 471 с.

15. *Захарчук-Чугай Р. В.* Торжество народных мастеров Яворовщины / Р. В. Захарчук-Чугай // Народные мастера. Традиции, школы. – Москва, 1985. – Вып. 1. – С. 218–225.

16. *Зюбровський А. В.* Народні традиції випікання хліба українців Південно-західного історико-етнографічного регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Андрій Вікторович Зюбровський. – Львів, 2015. – 20 с.

17. *Ісаєвич Я. Д.* Територія та етнічний склад населення / Я. Д. Ісаєвич // Торжество історичної справедливості. – Львів, 1968. – С. 65–74.

18. *Кирчів Р.* Етнографічне районування України / Р. Кирчів // Етнографія України : навч. посіб. – Львів, 2004. – С. 123–148.

19. *Кирчів Р.* Регіональність фольклорної традиції / Роман Кирчів // *Кирчів Р.* Из фольклорных регионов Украины: Нариси й статті. – Львів, 2002. – С. 7–33.

20. *Кирчів Р. Ф.* Етнічна територія України / Р. Ф. Кирчів // Українське народознавство : навч. посіб. – Львів, 1994. – С. 49–78.
21. *Кирчів Р. Ф.* Етнічна територія України / Р. Ф. Кирчів // Українське народознавство : навч. посіб. – Київ, 2004. – С. 50–77.
22. *Кирчів Р. Ф.* Етнографічне районування України / Р. Ф. Кирчів // Етнографія України : навч. посіб. – Львів, 1994. – С. 120–146.
23. *Конопка В. М.* Хліборобські мотиви в календарній обрядовості українців Південно-західного етнографічного регіону України : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Володимир Михайлович Конопка. – Львів, 2015. – 19 с.
24. *Косарик Д. М.* Сучасні етнографічні райони і локальні групи українського народу / Д. М. Косарик, К. Г. Гуслистий, В. Ф. Горленко // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох томах (Макет). – Київ, 1959. – Т. 1. – С. 27–31.
25. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – Київ, 1984. – 174 с.
26. *К[убійович] В.* Надсянська низовина / В. К. // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1676–1677.
27. *Лесів М.* Українські говірки у Польщі / Михайло Лесів. – Варшава, 1997. – 492 с.
28. *Луцько Є.* Народний літопис повстанської Яворівщини / Євген Луцько // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / [зап. й упоряд. Є. Луцько]. – Львів, 2005. – Т. 1 : Наконечне Перше. Наконечне Друге. – С. 3–18.
29. *Луцько Є.* Сучасні народні співці Яворівського Надсяння / Євген Луцько // Наукові записки / Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С. 116–121.
30. *Луцько Є. А.* Обрядово-звичаєвий фольклор Яворівщини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Євген Андрійович Луцько. – Київ, 1993. – 19 с.
31. *Макарчук В. С.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) : монографія / В. С. Макарчук. – Київ, 2004. – 346 с.
32. *Макарчук С.* Історико-етнографічні райони України : навч. посіб. / Степан Макарчук. – Львів, 2012. – 351 с.
33. *Матвіяс І. Г.* Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – Київ, 1990. – 164 с.
34. *Місило Є.* Передмова / Євген Місило // Акція «Вісла» : документи / [упоряд. і ред. Є. Місила; пер. з пол. І. Сварника]. – Львів ; Нью-Йорк, 1997. – С. 7–36.
35. *Наулко В. І.* Історико-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу / В. І. Наулко // Культура і побут населення України : навч. посіб. для вузів. – Київ, 1991. – С. 22–26.
36. *Пахолок І. Р.* Зелені свята в українців: традиційні звичаї та обряди : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Інна Ростиславівна Пахолок. – Львів, 2012. – 16 с.
37. *Пономар Л. Г.* Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ – середини ХХ століть. Історико-етнографічний атлас. Словник / Л. Г. Пономар. – Київ, 2015. – 267 с., карти.
38. *Пономарьов А.* Регіональні барви України й українців / Анатолій Пономарьов // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 1. – С. 57–72.
39. *Пономарев А. П.* Историко-этнографическое районирование / А. П. Пономарев // Украинцы. – Москва, 2000. – С. 27–43.
40. *Пшешурська-Овчаренко М.* Мова українців Надсяння / Марія Пшешурська-Овчаренко ; [вступ та ред. М. Лесіва]. – Перемишль, 2007. – 299 с.
41. *Радович Р.* Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ – першої половини ХХ ст. (Житлово-господарський комплекс) / Роман Радович. – Київ, 2015. – 351 с.
42. *Радович Р.* Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Роман Радович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1995. – Т. ССХХХ: Праці Секції етнографії та фольклористики. – С. 79–106.
43. *Радович Р. Б.* Традиційне житлово-господарське будівництво українців північно-західної Галичини і південно-західної Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Етнічні риси і локальна специфіка : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Роман Богданович Радович. – Львів, 2007. – 17 с.
44. *Рачковський Г.* Польові етнографічні дослідження кафедри етнології Львівського університету (2003–2013) : географія, тематика, здобутки / Григорій Рачковський // Вісник Львівського університету. – Львів, 2014. – Вип. 50. – С. 591–622. – (Серія історична).
45. *Савчук Б.* Регіональна мозаїчність України / Борис Савчук // Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 499–546.
46. *Селівачов М.* До проблеми районування української народної орнаментики / Михайло Селівачов // Селівачов М. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія). – Київ, 2005. – С. 156–170.
47. *Сергієвичук В.* Трагедія українців Польщі / Володимир Сергієвичук. – Тернопіль, 1997. – 438 с.
48. *Сілецький Р.* Традиційне селянське житло українців Галичини ХІХ – початку ХХ ст. / Роман

Сілецький // Галичина : етнічна історія. Тематичний зб. ст. – Львів, 2008. – С. 81–103.

49. *Станкевич М.* Українське художнє дерево XVI–XX ст. / Михайло Станкевич. – Львів, 2002. – 479 с.

50. *Стельмах Г. Ю.* Етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. / Г. Ю. Стельмах // Українська етнографія. Наукові записки / [АН УРСР. Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. – Т. IV]. – Київ, 1958. – С. 106–114.

51. *Тарнавський Р. Б.* Толока та супряга в громадському побуті селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України: культурно-генетична проблема : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Тарнавський Роман Богданович. – Львів, 2012. – 20 с.

52. *Федорчук О.* Українські народні прикраси з бісеру / Олена Федорчук. – Львів, 2007. – 120 с.: іл.

53. *Хоменко М.* Історико-етнографічне районування України / Микола Хоменко // Українська етнологія : навч. посіб. – Київ, 2007. – С. 44–60.

54. *Хомчак Л.* З історії дослідження надсянських говірок / Леся Хомчак // Діалектологічні студії. 7 : Традиції і модерн. – Львів, 2008. – С. 171–182.

55. *Чугай Р. В.* Народне декоративне мистецтво Яворівщини / Р. В. Чугай. – Київ, 1979. – 143 с.

56. *Falkiewicz K.* Monografia powiatu Gródeckiego / Karol Falkiewicz. – Gródek, 1896. – 140 s.

57. *Fischer A.* Rusini. Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer. – Lwów ; Warszawa ; Kraków, 1928. – 192 s.